YAŞAR ÇAĞBAYIR, ORHON YAZITLARINDAN GÜNÜMÜZE TÜRKİYE TÜRKÇESİNİN SÖZVARLIĞI ÖTÜKEN TÜRKÇE SÖZLÜK, ÖTÜKEN NEŞRİYAT, İSTANBUL-2006, 5744 s.

Ersin TERES[*]

"Sözlüğü ve dilbilgisi sağlam olmayan dilin hiçbir zaman edebi dilden sayılmak gibi
bir iddiaya yetkisi olamaz; çünkü bu iki kitap edebiyatın temelidir.
Edebiyatın yapısı ancak bunlar üzerinde kurulabilir.
Dilin gerilemesine karşı bir set görevini üstlenecek olan ancak bu iki kitaptır.
Yetkin bir sözlüğü olmayan dil, doğal zenginliği
demek olan kelimelerini günden güne kaybederek
kendi varlığı ile bir şey anlatamayacak derecede kalır..."

Şemsettin Sami, Kâmus-i Türki, İfade-i Meram, 1900

Bugüne kadar Türkiye Türkçesinin pek çok sözlüğü hazırlanmıştır. Bu sözlüklerin kimisi Etimolojik Türkiye Türkçesi Sözlüğü kimisi de içerisinde etimoloji içermeyen yalnızca madde başı açıklamalarına dayanan Türkiye Türkçesi Sözlükleridir.

Türkiye Türkçesinin sözvarlığını saptama çalışmaları 20. yüzyılda oldukça fazlalaşmış, yeni girilen bin yılla birlikte bu çalışmaların hızı daha da artmıştır. Bu çalışmalar sonucunda pek çok Türkiye Türkçesi Sözlüğü ortaya konulmuştur.

Aslında çağdaş anlamda hazırlanan ilk sözlük Şemsettin Sami'nin *Kamus-ı Türkî* adlı sözlüğüdür. Bu sözlük alanında ilktir, ancak uzun süre genişletilememiştir. Bunu takiben ilk çalışma TDK tarafından gerçekleştirilmiştir. M. Ali Ağakay başkanlığında kurulan bir heyet bu çalışmayı gerçekleştirmiştir. Bu sözlüğün bugüne kadar pek çok baskısı yapılmıştır. 1970'de yapılan 6. baskısı son hâline oldukça yakındır. 1988 yılında TDK tarafından eski sözlüğe dayanılarak bilinen Türkçe Sözlük hazırlanmıştır. *TDK Türkçe Sözlük*, söz, terim, deyim, ek ve anlamdan oluşan 104.481 adet söz varlığına sahiptir.

[*] Yıldız Teknik Üniversitesi esogutlu@gmail.com

*TDK Türkçe Sözlük*ten başka son zamanlarda birkaç önemli Türkçe Sözlük daha yayımlamıştır. Kubbealtı Yayınları tarafından çıkarılan ve İlhan Ayverdi'nin, Ahmet Topaloğlu'nun katkılarıyla yaklaşık 30 yılda hazırlamış olduğu *Misalli Büyük Türkçe Sözlük* ya da diğer adıyla *Kubbealtı Lügati*, Ali Püsküllüoğlu'nun hazırlamış olduğu *Türkçe Sözlük*, Dil Derneğinin *Türkçe Sözlüğü* son zamanlarda ortaya konulan önemli sözlük çalışmalarıdır.

2007 yılının Mayıs ayında ise yeni bir Türkçe Sözlük yayımlanmıştır. Sözlüğün tam adı *Orhon Yazıtlarından Günümüze Türkiye Türkçesinin Sözvarlığı, Ötüken Türkçe Sözlük*'tür. Emekli bir öğretmen olan Yaşar Çağbayır tarafından hazırlanan 5. ciltlik bu sözlüğün girişindeki şu ifade dikkat çekicidir.

"*Ötüken Türkçe Sözlük günlük hayatta kullandığımız kelimelerden Eski Türkçeye kadar Türk diline ait 246.000 sözcük içermektedir*."

Öncelikle sözlükbilim açısından bakıldığında *Ötüken Türkçe Sözlük*'ün oldukça başarılı bir sözlük çalışması olduğu söylenebilir. Gerek madde başlarının açıklamaları gerekse kökenbilgisi ve etimoloji bakımından hazırlanan diğer sözlük çalışmalarından eksikliği yoktur, hatta onlara nazaran artı yönleri mevcuttur.

Sözlüğün sözlük bilim açısından hazırlanışına kısaca göz atacak olursak şunları söyleyebiliriz.

Eser hazırlanış itibariyle oldukça düzenli bir sözlük görünümü vermektedir. Sözcüklerin sıralanışında madde başı olarak tek sözcükler ile bitişik yazılan birleşik sözcükler ve ekler alınmıştır. Madde başları düz ve koyu harflerle yazılmış ve açıklamalardan virgül ile ayrılmış.

kamçı,

kamçıbaşı,

kamçıkuyruk,

kamçılamak,

Madde içi sözlük birimlerin sırlanışına baktığımızda sözcük grubu niteliği taşıyan ikileme, deyim, terim ve tamlamalar hangi tür sözcük birim özelliği gösterirse göstersin, o grubun ilk sözcüğünün geçtiği madde içinde alınmış. Bunlar alfabe sırasına göre açıklanmış.

bağır[2], **-ğrı →**

Sözcüklerin yazımında Türk Dil Kurumunun Yazım Kılavuzunun kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Osmanlıca, Eski Anadolu Türkçesi ve Eski Türkçe ile Ağızlara ait sözcüklerin yazımında ise yazarın sözlüğün girişinde de belirttiğine göre bugünkü alfabe olanaklarına göre en yakın söyleyişler kullanılmış. Eski Türkçe sözcüklerin yazımında da bugünkü alfabe esas alınmıştır. Ancak köşeli parantez içinde bugünküne en yakın biçimler verilmiş.

Osmanlı Türkçesine ait biçimler çeviri yazı ile köşeli parantez içinde, aslından önce ayrıca gösterilmiş. Eski Anadolu Türkçesine ait sözcüklerin kısmen yazı çevrimleri verilmiş.

bağçe, [Far. bağ-çe بغچه] (*bağ:çe*) {osT} is. 1. Küçük bağ. 2. Bahçe.

Eski Türkçe sözcüklerdeki uzun ünlülü biçimler gösterilmiş.

bod[1] , [boɗ] (*bo:d*) {eT} is.

Sözlükte diğer dillerden geçen sözcüklerin çeviri yazıları verilmemiş, ancak Latin alfabesini kullanan dillerden alıntılanan sözcükler asıllarına uygun olarak köşeli parantez içinde verilmiş.

bagaj, [Lat. baga (sandık) + Fr. -age] is.

Sözlükteki göndermelerde ise yazımlarında farklılık bulunan sözcüklerin hepsi yerine alınmış, bunlardan en yaygın olanı açıklanmış. Diğerleri için → işareti ile ilgili olduğu madde başına gönderme yapılmış.

alamuk, *-ğu* [ala-muk] {ağız} is. → alamık.

Eşsesli sözcüklerin yazımında da belirli bir düzen izlenmiş. Çok kullanılandan az kullanılana ya da günümüzden eskiye doğru bir sıralama yapıldığı göze çarpmaktadır. Sözcükler üst karakter olarak (1, 2, 3) gibi rakamlarla birbirinden ayrılmışlardır.

eş[1], [*eT* éş/eş اش] is. 1. Birey veya nesne olarak ayrı olmakla birlikte biçim, durum, nitelik, ölçü vb. bakımlardan birbirinin aynısı veya ayırt edilmeyecek kadar benzer olanlardan her biri; benzer; nezir; şerik 2. ……..

eş[2], [eş/iş/iş] {eT} is. İş.

eş[3], [Ar. ’eş اش] (e:ş) *zm.* 1. Ne?. 2. *sf.* Hangi?

eş[4], [eş-mek (hızlı gitmek) > eş] *ünl.* Hadi; haydi; yürü.

Çok anlamlı sözcüklerin yazımında sözcüklerin öncelikle temel anlamları verilmiş. Eğer sözcüğün birden çok anlamı varsa bunlar 1, 2, 3 gibi koyu rakamlarla gösterilmiş.

Alıntı sözcüklerde ise Türkçeye yabancı dillerden geçmiş sözcüklerin alındığı dil köşeli parantez içinde en başta kısaltma halinde belirtilmiş.

bağçe, [Far. bağ-çe بغچه]

Türkçe, Arapça, Farsça, Latince, Yunanca ekler alfabe sırasındaki yerlerinde madde başı olarak verilmişler.

Ağızlardan da sözlüğe sözcükler alınmış, ancak bu sözcüklerin hangi bölgenin ağzına ait olduğu belirtilmemiş.

Sözcüğün kökeninin verildiği köşeli parantezden sonra parantez içinde sözcüğün hangi döneme ait olduğu {OsT} ya da ağızlarda yaşayan bir sözcükse {ağız} biçiminde verilmiş.

bod[1] , [boɗ] (*bo:d*) {eT} is.

Sözcüklerin kökenleri, hangi döneme ait oldukları ve tanımları verildikten sonra köşeli parantez içinde sözcüğün hangi sözlük ya da dizinden alındığı da gösterilmiş. Ör. [DS: Derleme Sözlüğü, EUTS: Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü vb]

İki ayrı yabancı dilden alınma sözcüklerle yapılmış birleşik sözcükler arasına + işareti konulmuş.

beyanname, [Ar. beyan + Far. name]

Uzun heceler köşeli parantez içinde çeviri yazı sistemi ile, ayrıca köşeli parantezden sonra parantez içinde eğik yazı ile gösterilmiş.

ateşin, [Far. ateşin] (*a:teşi:n*)

Sözcüklerin gramer kategorileri de açıklamalar başlamadan önce verilmiş. is. (isim), f. (fiil), zm. (zamir) vb. Ayrıca sözcüklerin yapılarını ilgilendiren birleştirme, pekiştirici ve grupsal özellikler belirtilmiş. İkile. (ikileme), pekşt. (pekiştirme), is. t. (isim tamlaması) vb.

Terimlerin hangi bilim, meslek ya da sanat dalı ile ilgili olduğu kısaltmalar halinde belirtilmiş: mim., tekst., spor., as., dnz. vb.

Eserin birinci cildinin başında kısaltmalar ve işaretler kısmından başka, faydalanılan lügatler, tarama sözlükleri, mahallî şivelere ait eserler vb büyük küçük bütün sözcük, kavram ve terim çalışmalarının bir listesi verilmiş. 6 sayfadan oluşan bu liste ince harflerle dizilmiş. Sözlük ve dizinlerinden yararlanılan eserlerin listesi ise 37'nci sayfadan 71'nci sayfaya kadar devam etmektedir. Sözlükte madde başlarına tek bir kelime alınmış.

Sözlükte dikkat çekici diğer bir nokta da 5. cildin sonunda 235 sayfadan oluşan bir Osmanlıca dizininin bulunmasıdır. Bu dizin alfabe sırasına göre verilmiştir. Osmanlıca dizinin yanı sıra Ötüken Türkçe Sözlükte, Orhon Türkçesi, Eski Uygurca, Hakaniye Türkçesi, Oğuzca, Eski Anadolu Türkçesi, Osmanlıca, Çağdaş Türkiye Türkçesi ile Anadolu, Rumeli, Kıbrıs, Kerkük ağızlarına ait 246.000 sözcük yer almaktadır.

Dizin sayesinde sözlüğün içerisinde bulunan Osmanlı imlasıyla yazılmış yaklaşık 55 bin sözcüğün farklı okunuş ve anlamlarına kolayca ulaşılabilmektedir. Ötüken Türkçe Sözlük'te; sözcüklerin doğru okunabilmesi için gerekli işaretlemelerle, sözcüğün hangi kaynaktan alındığını belirten parantez içi açıklamaların yer alması kullanıcının işini kolaylaştıran diğer bir kolaylıktır.

Ayrıca *Ötüken Türkçe Sözlü*k'te madde başlarının ayrımı oldukça başarılıdır. Yani ayrı madde başı altında olması gereken sözcükler aynı madde başı altında verilmemiştir. Örneğin birçok sözlükte aynı madde başı altında verilen ve iki farklı manası olan *subaşı* sözcükleri *Ötüken Türkçe Sözlük*'te doğru olarak iki ayrı madde başı halinde verilmiştir.

subaşı[1] Bir kente su taşımakla görevli ve bu suyun dağıtımından sorumlu kimse.

subaşı[2] Kumandan; zabıta memuru, zabit; eskiden bir kentin güvenlik işlerinden sorumlu amir.

Yine *Ötüken Türkçe Sözlük*, yetkin etimolojik kaynakları kullanması ve doğru etimolojiler vermesi bakımından Türkçe Sözlükler arasında öne çıkmaktadır.

Yazarın giriş kısmında belirttiği gibi yaklaşık 39 yılda hazırlanan bu devasa eser büyük bir sözvarlığını içermesi bakımından faydalı bir eserdir. Ayrıca yukarıda belirttiğimiz noktalar itibariyle oldukça düzenli ve emek harcanarak hazırlanmış olduğu bellidir. Ancak bu kadar yıllık emek harcanan bu sözlükte belirtilmesi gereken bazı eksik noktalar da bulunmaktadır.

Sözlüğün önsözünde yazar şöyle bir ifade kullanmıştır:

"*Bugün piyasada var olan Türkçe sözlükler ya şu anda kullanılmakta olan ortak dilin ya belli bir alanın ya da Türkçenin belli bir tarihî dönemine ilişkin kelimeleri içermektedir. Elinizdeki sözlük, bugüne kadar karşılaştığınız Türkçe sözlüklerden farklılıklar arz etmektedir. En belirgin özelliği tarihî ve etimolojik nitelik taşımasının*

yanında ortak dille birlikte yerel kelimelere de ağırlık vermiş olmasıdır." (YÇ)

"*Ötüken Türkçe Sözlük, diğer Türkçe Sözlüklerden farklı olarak tarihî ve etimolojik nitelik taşımasının yanında ortak dille birlikte yerel kelimelere de ağırlık vermiştir*" ifadesi sözlüğü diğer sözlüklerden daha üstün kılan bir özellik gibi sunulmuştur. Hâlbuki zaten başarılı bir sözlük sadece ortak dilin ya belli bir alanın ya da Türkçenin belli bir tarihî dönemine ilişkin sözcükleri içermelidir. Yani Ötüken Türkçe Sözlükün tarihî ve etimolojik nitelik taşımasının yanında ortak dille birlikte yerel kelimelere de ağırlık vermiş olması onu diğer sözlüklerden üstün kılmaz.

Bir de bizce ortak dilin sözlükleri ile ağzı sözlükleri ve de Tarihi dönem sözlükleri ayrı ayrı hazırlanmalıdır.

Ayrıca Ötüken Türkçe Sözlüğün kapağında "Orhun Türkçesinden Günümüze Türkiye Türkçesinin Söz Varlığı" ifadesi yer almaktadır. Ancak önsözde "Atabetü'l-Hakayık"tan çağdaş edebî metinlere kadar yaklaşık 1700 eserin incelenmesiyle hazırlandı" ibaresi var. Bu bir çelişki değil mi? Mademki "Orhun Türkçesinden Günümüze Türkiye Türkçesinin Söz Varlığı" ifadesi sözlüğün kapağında yer alıyor, neden Atabetü'l-Hakayık"tan önceki metinlere bakılmamış. Ya da bakıldıysa da, ki içeriği incelendiğinde bakıldığı anlaşılıyor, neden sözlüğün kapağında "Orhun Türkçesinden Günümüze Türkiye Türkçesinin Söz Varlığı" ifadesi yer alıyorken içeride Atabetü'l-Hakayık"tan çağdaş edebî metinlere kadar yaklaşık 1700 eserin incelenmesiyle hazırlandı" ifadesi geçmektedir. Bu nokta daha sonraki baskılarda üzerinde düşünülmesi gereken bir noktadır.

İkinci bir eleştiri noktası da ağızlara ait yerel sözcüklerin sözlüğe alınmasıdır. Yalnızca belli bir yörede kullanılan bir sözcük Türkiye Türkçesinin sözlüğünde yer almamalıdır. Ağız sözlükleri ayrı olarak hazırlanmalıdır. Ayrıca tarihî dönemlere ait sözcüklerde Tarihi ve Etimolojik olarak hazırlanan bir sözlükte yer almalıdır. Türkiye Türkçesi Sözlüklerinde ancak günümüz Türkçesinde kullanılan bir sözcüğün parantez içinde Eski Türkçedeki ya da Türkçenin diğer Tarihi dönemlerindeki biçimi verilebilir.

Bir diğer nokta da sözlüğün ön sözünde Eski Türkçe, Eski Anadolu Türkçesi, Osmanlı Türkçesi, Türkiye Türkçesi ve Ağızlar biçiminde bir sınıflandırma yapılmasıdır. Bu sınıflandırmada Eski Türkçe dönemi Orhon Yazıtlarından 13. yy'a kadar olan dönemi içine almıştır. Bu ayırımda daha dikkatli olunmalıdır. Çünkü genel kabul edilen görüş, Eski Türkçe (Orhon Yazıtları, Eski Uygur Türkçesi) ve

Orta Türkçe (Karahanlı Türkçesi-Harezm Türkçesi) biçiminde bir ayrım yapılması yönündedir.

Sözlük yazımında yapılan en önemli hatalardan biri madde başı olan bir sözcüğün kendi tanımı ya da açıklanması içinde kullanılmasıdır. Sözlüklerin birçoğunda rastlanılan bu durum Ötüken Türkçe Sözlükte de göze çarpmaktadır.

aforozlanmak, aforoz etmek;

afyonlanmak, afyonlu hâle getirilmek,

akıtılmak, akıtmak işi yapılmak vb.

bilinmek, öğrenilmiş, tanınmış olmak; anlaşılmak; bilinmek.

bilmemek, bilmemek

burkaçlamak, burkaç haline getirmek

dirilmek, diri hâle gelmek

koyulmak, koyma eylemi yapılmak

sıvanmak, sıvamak eylemi yapılmak

teklemek, tek durumuna getirilmek

yıldırılmak, yıldırmak eylemi yapılmak

Yine bir diğer göze çarpan durum da madde başı açıklamalarında bazı anlaşılmaz ifadelerin yer alması ve anlatım bozukluklarına rastlanmasıdır. Bu sözlükte de çok sık olmasa da bu duruma rastlıyoruz.

agâh, "3. Bir şeyin derinliğine anlamını, sırrını, hikmetini kavramış olan."

Hâlbuki tanımın doğru biçimi "Bir şeyin anlamını, sırrını, hikmetini derinliğine kavramış olan" biçiminde olmalıdır.

Yine **andon** sözcüğü açıklanırken "uçları saçın altından, kulakların ardından geçirilip, alında düğümleyerek yemeni bağlama biçimi" şeklinde bir açıklama verilmiştir. Bu ifade "yemeninin uçlarını saçın altından, kulakların ardından geçirip, alında düğümleyerek bağlama biçimi" biçiminde düzeltilmelidir.

ararot sözcüğünün açıklamasında "sıcak ülkelerde yetişen bir tür zencefilgillerin rizazomlarından elde edilen nişasta" tanımı verilmiştir. Hâlbuki sözcüğün tanımı "sıcak ülkelerde yetişen zencefilgillerin rizazomlarından elde edilen bir tür nişasta" biçiminde düzeltilmelidir.

arkaizm sözcüğünün açıklamalarından 5.sinde "bir yapının kullanıldığı çağda daha önceki bir döneme ait özellikler taşıma durumu" şeklinde bir tanım verilmiştir. İfadenin doğrusu "bir yapının kullanıldığı çağda daha önceki bir döneme ait özellikler taşıması durumu" şeklinde olmalıdır.

bürgü sözcüğünün 2. anlamının açıklamasında "başla birlikte vücudu bedene kadar saracak büyüklükte örtü" açıklaması verilmiştir. İfadenin doğrusu "başla birlikte bütün vücudu saracak büyüklükteki örtü" şeklinde olmalıdır.

su[1], sözcüğünün 1. anlamının açıklamasında "kimyasal olarak bir oksijen, iki hidrojen atomundan meydana gelmiş, 0 sıcaklığında sıvı halde bulanan, tatsız, kokusuz, renksiz madde" tanımı verilmiştir. Bu tanım "kimyasal olarak bir oksijen, iki hidrojen atomundan meydana gelmiş, O ^{0}C sıcaklıkta sıvı halde bulanan, tatsız, kokusuz, renksiz madde" biçiminde verilseydi daha doğru olurdu.

tentagram sözcüğünün tanımı "Sina dağında Hz. Musa'ya bildirilen İsrail tanrısının adını simgeleyen ve daha sonra Adonay teriminin ünlüleri ile YaHoVa okunmaya başlanan YHVH'den ibaret dört İbranice harf grubu" şeklindedir. Tanımın doğrusu "Sina dağında Hz. Musa'ya bildirilen, İsrail tanrısının adını simgeleyen ve daha sonra Adonay teriminin ünlüleri ile YaHoVa biçiminde okunmaya başlanan YHVH'den ibaret İbranice dört harf" şeklinde olmalıdır.

tuğzağ sözcüğü ise sözlükte "Dönüşte geri alınmak üzere savaş zamanında askerin binmesi için hakan tarafından verilen at" şeklinde tanımlanmıştır. Tanımın doğrusu "Savaş zamanlarında Hakan tarafından askerin binmesi için dönüşte geri alınmak üzere verilen at" şeklinde olmalıdır.

Bu noktalar Ötüken Türkçe Sözlüğün eksik yönleri olarak göze çarpmaktadır. Ancak tabi ki bunlar onun değerinden bir şey kaybettirmeyecektir. Bu güzel sözlüğü bizlere kazandıran Ötüken Yayınlarına ve sözlüğün yazarı Yaşar Çağbayır'a teşekkürlerimi belirtirim.